

қазақ даласы ұмытқан жоқ. Өлеңдегі белгілі сарын әлі ескірген жоқ. Әлі күнге қазақ даласының күшті санасы болып, арқаның қоңыр желімен бірге есіп, шалқып жатыр» [5]. Болашақ ұлы жазушы ақын поэзиясындағы азатшылдық идеяны көтерген жолдардың үшқыннан жалынға айналар асылдықты таныған еді.

XX ғасырдың басында қазақ халқы аса ірі қоғамдық-саяси өзгерістермен қатар ауқымды рухани жаңғыруларды да бастан кешті. Ұлттық мәдениет пен әдебиеттің, білім мен ғылымның туын көтерген, жұртшылықтың санасына демократиялық ойлар сіңіріп, алға жетелеуге ұмтылған зиялы топ қалыптасты. Халықтың зердесіне сәуле түсіріп, санасын оятқан осы топтың рухани көсемі Ахмет Байтұрсынұлы екендігіне зәредей күмән болмауға тиіс. Қазақ әдебиеті мен әдебиеттану ғылымының, тіл білімінің атасы, ұлы реформатор атанған ол өзінің алдындағы Шоқан, Ыбырай, Абайлардың ағартушылық, демократтық бағыттарын жалғастыра отырып, өз заманындағы тұтас бір зиялы қауымның төлбасына айналды.

Қазақтың басына түскен қиын да қилы алмағайып заманда ұлтқа бас болу – Ахмет Байтұрсынұлының маңдайына бұйырған киелі іс. Оның мамандығы қарапайым оқытушылық бола тұрып, саяси өмірге араласуына түрткі болған – қаза халқының өз Отанында отырып, бұратананың күйін кешуі еді. Атамекенінде отырып өзінің тіліне, діліне, дініне, жеріне

иелік ете алмаған жұртының аянышты ахуалы, Ахметті және оның айналасына шоғырланған қазақ оқығандарын саясат-сахнасына күрескер етіп шығарды. Ұлы қайраткер ретінде Ахмет Байтұрсынұлы шығармашылығымен де, қоғамдық қызметімен де ұлтына адал қызмет етті.

Әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Қырық мысал: Өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 2002. – 119 б.
2. Байтұрсынов А. Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.
3. Мамыткеліні Амина. Көркем әдебиет туралы//Қызыл Қазақстан. – 1927. – №5-7. – 49-66 бб.
4. Сейфуллин С. Ахмет Байтұрсынұлы елуге толды // Еңбекші қазақ. – 1923. – 31 қаңтар.
5. Әуезов М. Ахаңның елу жылдық мерейтойы // Жалын. – Алматы, 2009. – 9 маусым, №9. – 96 б.
6. Әбдиманұлы Ө. Қазақ әдебиетіндегі ұлт-азаттық идея. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 325 б.

* * *

В этой статье рассматривается тема независимости в поэзии Ахмета Байтұрсынова.

* * *

The subject of Independence idea manifestation of Akhmet Baytursynov's poetry are considered in this article.

Шешендік тенеулердегі көркемдік стиль

Ж. Б. Кдыралиева

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың I курс магистранты, Алматы, Қазақстан

Аннотация. Бұл мақалада шешендік өнердегі тенеулердің рөлі мен көркемдік стилі жайында қарастырылады. Сонымен қатар шешеннің тіл шеберлігіне, сөз саптауына ырғақ, ұйқас, әуез ерекшеліктеріне байланысты стилдің құрамында ғана танылатындығы айтылады.

Шешендік – біліктілік пен білімнен, терең түйсік пен үлкен сезімнен, үшқыр қиылдан, өткір ой мен тер төгуден, зерделіктен тұрады. Ат сүрінгенше ақыл тапқан би-шешендеріміздің өнері жаһандану дәуірінде қажеттілігін аңғартады. Аталы сөздің маңызы да, мәні де өзіндік құнын жоймақ емес. Сапалы, құзыреттілігі талапқа сай, бәсекеге қабілеттілігі жоғары болып, әрқашан қоғамда сұранысқа жауап бере

алатын, тіл мәдениеті дамыған тұлға қалыпта-суында да шешендік сөздердің алар орны ерекше.

Шешендік ұғымы үшқыр ойдың қас қағымда тілге оралымдылығы, байламы; дер кезінде дәл мағынасын дөп басар бейнелілігі; мәнді, ойлы сөздердің мәйекті мақал мен мәтелге айналуы; даудамайда қазылық, мәмілегерлік; ара қатыста елшілік, жаугершілікте бітімгерлік; ұрпаққа, қалың қауымға өсиет.

Ендеше, бүгінгі қазақ әдебиетіндегі маңызды мәселелердің бірі шешендік сөздердегі көркемдік стильдің қалыптасу бағдары.

Шешендік сөз әлемінде аса жиі кездесетін көркемдік тәсілдің бірі - ұқсастықты баса көрсетіп, теңей айту қасиеті. Теңей сөйлемейтін шешен жоқ. Теңеу – аса ұтымды, жеңіл тәсіл. Троп түрлері секілді ойға, қабылдауға салмақ тудырмайды, тыңдаушыға бірден жетеді, оңай ұғады. Теңеу де сөз мағынасы ауысып, өзгермейді, тек екі құбылыс бір-біріне толық баланбайды, белгілі бір қасиеттері ғана салыстырылады. Әр шешеннің өзіндік теңеу дағдысынан туындайтын шешендік теңеулері болады. Бұл сол бір шешеннің стильдік тәсіліне айналады.

Ал, теңеудің өзінің табиғаты мен ерекшелігіне қазақ әдебиеттануының көшбасшысы А.Байтұрсынов «Көріктеу нәрсені айыра көрсетіп, айқын шығаруға жарағанмен, нәрсенің бір-несін сүгіреттеп көрсетуге күші жетпейді. Ондай орында белгісіздеу сипатты белгілі сипатқа, белгісіздеу нәрсені белгілі нәрсеге теңеп, көрнектеп, ашығырақ көрсетеміз» [1, 186] – деп, көрсеткен өз еңбегінде. Ғалым теңеудің екі түрін бөліп көрсетеді: әншейін теңеу, әдейі теңеу. Шешендік сөздерде бұлардың екеуі де кездеседі. Жалпы, теңеуде екі құбылыстың жеке бір қасиеттері салыстырылады. Салыстырмалы мәнде берілген мағыналардың қолданыла келе, тұрақтылық сипат алуы фразеологизмдерде сақталған: тонның ішкі бауындай, тайға таңба басқандай, тышқан алған мысықтай, қыл үстінде тұрғандай. Бұлар ғалымның айтуынша, «тілді көрнектеу үшін жұмсалатын – әдейі теңеулер».

Өлең сөздің теориясы еңбегінде З.Ахметов «Теңеу – екі нәрсені, құбылысты салыстырудың ең көп тараған тәсілі. Жасалу қалпына қарай теңеулердің сан түрлі болып келетіні байқалады. Бірде теңеу екі нәрсені тұтас алып салыстыру арқылы жасалса, енді бірде айтылып отырған нәрсенің бір сипат-белгісін, түсін, дыбыс-үнін, тағы басқадай жеке ерекшелігін өзге нәрсемен салыстырып бейнелеу негізінде туады. Сонымен қатар бір нәрсені басқа нәрсемен қимыл-қозғалысындағы ұқсастықты тірек етіп салыстыру жолымен жасалған теңеулер де жиі кездеседі.

Бір-біріне мүлде жанасымы жоқ сияқты көрінетін екі нәрсенің қандай да бір қасиет-белгілерінен, не қимыл өзгешелігінен ұқсастық, жақындық тауып, теңестіруге болатынын атап айта кету қажет. Бұған теңеуді әдебиетте, поэзияда бейнелеу құралы етіп пайдаланудың шексіз бай мүмкіндігі бар екені айқындалады» [2, 17-18]- дейді. Ғалымның осы сөзін назарға ала

отырып, көркем тілде теңеу –*дай*, *-ша* жұрнақтарымен, *сияқты*, *тәрізді*, *бейне*, *тең* сөздерінің тіркесімен жасалатынын ескерсек, шешендік сөздерде мұндай теңеулер көптеп кездеседі.

Бөкен бидің Сырымға берген батасы:

Арқаң қара нардай жауыр болсын,

Мінезің қара жердей ауыр болсын.

Өкпең жоқ кеуденде бауыр болсын,

Құлағыңнан сыбыр кетпесін,

Жасың алпысқа жетпесін, - дейді. [3, 506]

Бата түрінде келген бұл астарлы да мәнді шешендік сөзде - дай-дей арқылы адам бойындағы мінез бен қасиетті нардың төзімділігіне және қара жердің ауырлығына теңеп, кеңпейілділікке үндейді. Бұндағы теңеудің астары қалың.

Ал, келесі бір мысалда *жақсымен жолдас болуды* негізгі тақырып етіп ала отырып, осы жолдастықты түрлі құбылыстарға теңейді.

Жақсымен жолдас болған

Ел ұстанған *тілектей* болады,

Қыз ұстаған *жібектей* болады,

Жадыраған *жаздай* болады,

Айдын көлдегі *қаздай* болады,

Отау ортасындағы *оттай* болады,

От ортасындағы *шоқтай* болады,

Тұрағы алтын *шырақтай* болады,

Тұяғы асыл *пырақтай* болады...

Шешендік сөздің сегіз тармағында осы құбылыстың ерекше қасиеттері мен белгілерін басқа бір құбылысқа теңеп, әсерлі де айшықты етіп суреттейді. «Жақсымен жолдас болудың» артықшылығын түрліше *тілектей*, *жібектей*, *шоқтай*, *оқтай*, *шоқтай*, *шырақтай*, *пырақтай* көркем де жағымды образдармен орап, өсіріп айтқан. Осылайша, о бастағы жай теңеу ұлғайған, тұтасқан теңеуге айналған, сөйтіп өте бір бейнелі, көркем шешендік теңеу пайда болған. Қазақ тыңдаушысына етене жақын образдар арқылы шешен өз ойының тереңдігі мен сөзінің шұрайын арттырады. Бұл Бөлтірік шешен сөздерінің стильдік ерекшелігі мен теңеу жасау шеберлігін танытады.

Жоғарыдағы мысалдардағы –дай-дей теңеу жалғауының ролі мен мазмұны түрліше сипат алады. Бірінде астарлай жеткізу үшін қолданылса, енді бірде суреттеу үшін, тағы бірде әсерді күшейту үшін қолданылады.

Тұрақты теңеулер сөздігінде»: «теңеу дегеніміз – ұқсас, ортақ белгілердің негізінде бір затты екінші затқа салыстыру арқылы сипатталушы нәрсенің бейнелілік, көркемдік, эмоционалды-экспрессивтік сапасын күшейтетін, сол нәрсені жаңа қырынан, поэтикалық қырынан танытатын әрі стильдік тәсіл, әрі таным құралы»

[4, 387] деген анықтама берілген. Демек, теңей айту әдісін әрі стильдік тәсіл, әрі таным құралы ретінде танитын болсақ, шешендер үшін бұл аса өнімді де ұтымды тәсіл болғаны анық.

Жалпы, теңеулердің әрқайсысының қолданылу мақсаты болатыны белгілі. Төменде келтіріліп отырған мысалдағы теңеу суреттеу үшін қолданылғанын аңғару қиын емес. Он бес жасында Балабиді елуге келгенде Ахмет деген хан шақырып алып:

- Маған Бөрібас байдың қара қасқа тұлпарын әперіңіз, - дейді.

Бөрібастікіне келіп түседі. Байдың боз үйінде Мөңке, Байтас, Жантас деген билер түстеніп отыр екен. Құшақтасып дидакталасқаннан кейін Бөрібас бай жөн сұрайды. Сонда Балаби:

Ханың саған жұмсады,
Жанбайұлы Бөрібасым,
Берсін деп әдейі жіберді,
Қара қасқа жорғасын.
*Сұлулығы ханшаның өзіндей,
Семіздігі өзіндей,*

Жорғалығы дәл мына
*Мөңке бидің сөзіндей,
Беріктігі Байтастай,
Жүйріктігі Жантастай,*
Төрт аяғы таймастай.

Сол тұлпарды бермесен,
Көнер емес шайқаспай.
Достығың сенің білінбес
Ат мініп шапан алыспай.
Дұшпаның тегі иілмес,
Сүңгілеп найза салыспай.

Хан қаһарман ұлығың,
Ұнап тұр ма қылығың!?
Ендігісін өзің біл,
Жанбайұлы Бөрібас би. [5, 71]

Қарақасқа жорғаның сұлулығын ханшаға, семіздігін ханға, жорғалығын Мөңкенің сөзіне, беріктігін Байтастың мінезіне, жүйріктігін Жантастың жүрісіне теңеп көз алдымызға алмаса болмайтын, беруге қимайтын, жылқының образын әкеліп, суреттілік, бейнелілік әсері арқылы сезіндіріп жылқыдағы ешбір мінсіз көзтартарлық көркем қасиеттерді адамдардың мінез-кұлқымен, жүріс-тұрысымен теңеуге сыйдырып отыр.

Ал, кейбір теңеулер шешендік жұмбақтың шешуі ретінде қолданылады. Жорықтан оралған жігіт Төле үйіне келіп, жол үстінде көрген білгенін әңгімелеп отырады:

- Ауыл іргесіне жақындай бергенде екі-үш жасар баласын мойнына мінгізіп, бір арқа шеңгелді арқалап келе жатқан әйелді кездестірдім. Тікенек үстінде отырған баланы ерге отырғызып, алдыма алайын десем, шешесінің мойнынан айрылмай қойды.

Сонда Төле би:

- Кірпікшешен баласын арқалап жүріп өсіреді емес пе?

- Бұл не дегеніңіз, биеке?

- Ананың *тікенектей арқасы балаға мамықтай* жұмсақ тиеді, - депті Төле.

Мұнда мағынасы қарама-қарсы *тікенектей* және *мамықтай* деген екі сөздің алынуы сөз әсерін күшейтіп тұр. Қарама-қарсы болса да салыстыру мейлінше айқын, дәл, баяндалып отырған жағдай, айтылып отырған пікір ондағы ой тізбегіне жалғасады. Салыстыра теңеуде дәлдік, нақтылап айқындау жағы күштірек, өмірде кездесетін әлеуметтік жағдайдан туындап тартымды жасалып отыр.

Тағы бір шешендік сөздердегі теңеуге назар аударсақ, мұнда сөз қолданысындағы дәлдікке көз жеткіземіз:

Әкесі өлген – асқар тауы құлағанмен *тең*,
Шешесі өлген – ағар бұлағы суалғанмен *тең*,
Ағасы өлген – қанаты қайырылғанмен *тең*,
Бауыры өлген – ет бауыры езілгенмен *тең*.

Қолдану дәлдігі тұрғысынан теңдесі жоқ тамаша теңеулер, әке асқар тауға, шешен ағар бұлаққа, аға қанатқа, бауыр қажеттілікке теңелген. Бұдан артық дәлдәк, тапқырлық болмас. Осының басын біріктіріп, ортақ мағына беріп тұрған «тең» сөзі. Осы сөзбен әке, шеше, аға, бауырдан айырылуың қандай болатыны образды түрде ойға қозғау салып, осы ұғымдардың асқақ, биік тұлға екендігін дәлелдеп тұрғандай.

Асаубайдың Тіленші биге айтқаны:

Тоғайға бұққан танадай,
Жан-жағына қарамай,
Жапалақша жалпимай,
Қарақұсша қалқимай,
Жолсыз жерге жанаспай,

Түр, орнымды бер, талтаймай, -
депті. [6, 54]

Көбей би:

Тамаша алғашқы шу сияқты,
Қуанышқа көтерген су сияқты.
Шу қылып аяқ жағын шерменде ғып,
Болады тілеп ішкен у сияқты. [6, 127]

Тіленші бидің теңеулері қазіргі сөз өнерінде көп кездесетін –ша,-ше жұрнағымен теңелсе, Көбей бидің теңеулері жобамен айтылып, «сияқты» сөз арқылы әсерлі суреттелген. Келесі бір шешендік сөзде:

Диқанбай дейтін дулаттың белді кісісі

– Иә, Бөлтірік, сені осы жұрт «сыншы, сыншы» деп мақтайды. Сонда не айтасың өзің, тегі? Сынағыш болсаң, мына мені сынашы, қане! – депті.

- Сенің қолыңдағы байлығыңа, қойныңдағы құтыңа бақытыңа таласым жоқ, бай-еке, - депті Бөлтірік, - қояр кінәм да жоқ. Сол бақыт, бай-

лық күт біткендей сикың бар ма? Басың бақырдай, бетің тақырдай, кәрі бураның бұтындай бұлтиып тұрған ұртың мынау. Аузың болса олақ кісі шапқан итаяқтай. Мұрныңның сарт аяғында сүйретіліп жүріп тозған жаман кебістен айырмасы бар ма? Кісінің сенен асқан шартығы бар ма? Осы айтқандарымның артығы бар ма? – депті. [14, 27] Шешен ұтымды да ұтқыр сөздерімен образдап, көркем шешендік теңеулерін – да, -дей жұрнағымен нақтылап отырады да осы теңеулердің шын мәнісінде дәл солай екендігін «айырмасы бар ма», - деп өзіне мақұлдатады. Оған жақын арада жауап та айтылмайды. Уақыт өткен соң сол теңеулердің өзіне лайық екенін елде айта бастайды. Бұл да тек шешендікке тән стиль теңеу жасаудағы ерекшелік.

Шешендер шығармашылығының стилі – негізгі әдістің сыр-сипаты және соның кемелдігінің белгісі. Стиль әдістің құрамында ғана танылады. Әдістің аясына қанша стиль болса да сыя береді. Дарынсыз, тіл өрнегінсіз стиль жоқ. Шешенің тіл шеберлігіне, сөз саптауына ырғақ, ұйқас, өуез ерекшеліктеріне байланысты стилдің құрамында ғана танылады. Шешендер шығармашылығындағы көркемдік әдіс өзінің стилімен, стиль өзінің тіл өрнегіне қатысты ерекшелігімен тұтас бірлік тауып шешендер шығармашы-

лығының идеялық, көркемдік сапасын анықтайды.

Әдебиеттер:

1. А. Байтұрсынұлы. Шығармалар жинағы. – Алматы: Алаш, 2003. – 114 б.
2. Ахметов. Өлең сөздің теориясы. – Алматы: Мектеп, 1973. – 26 б.
3. Әлменұлы Б. Шешендік сөздер / Құрастырған, түсініктемесін жазған.
4. Ж. Дәдебаев. – Алматы, 1991. – 100 б.
5. Ел аузынан. Шешендік сөздер, ақындық толғамдар, аңыз әңгімелер. // Құрастырғандар: Адамбаев Б., Жарқынбекова Т. – Алматы, 1998. – 100 б.
6. Қоңыров Т. Тұрақты теңеулер сөздігі. – Алматы: Арыс, 2007. – 96 б.
7. Билер сөзі. – Алматы, 1992. – 78 б.

Данная статья посвящена рассмотрению роли сравнений и некоторых элементов художественного стиля в ораторском искусстве. Также речь идет о важности ритма, рифмы, благозвучности при построении выступления оратора.

Given article is devoted consideration of a role of comparisons and art style in oratory. Also in article it is a question of importance of a rhythm, a rhyme, melodius at construction of the maintenance of style of the orator.

Критерии пассивизации лексики русского языка на современном этапе (социолингвистический аспект)

С. С. Койлыбаева

магистрант 2 курса КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается процесс архаизации словарного состава языка, исторических изменений в нем, учитываются признаки слова, обусловленные факторами внеязыкового, социально-исторического характера. Систематизируется лексика по внешним признакам с учетом главной функции языка как средства общения и функционирования в обществе.

В традиционном социолингвистическом аспекте лексикология изучает формирование словарного состава языка, исторические изменения в нем, систематизацию лексики с точки зрения её происхождения, расслоение по сферам употребления, по степени активности. «Словарный состав русского языка (как и других языков) теснейшим образом связан с внеязыковыми (экстралингвистическими) факторами его развития и формирования, а именно: становлением и раз-

витием государственности, культуры, науки, экономики и т.п., взаимодействием соответствующего языка с другими языками как результата контакта народов, носителей языков, территориальным расселением русского народа в разные периоды его истории и т.п.» [1, 14]. Прежде всего учитываются признаки слова, обусловленные факторами внеязыкового характера, так как основная задача при этом систематизация лексики по внешним признакам с